

Από τον Ρήγα Βελεστινλή στην Φιλική Εταιρεία

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, Συγγραφέας, Εκδότης, Ελλάς
Email: perardin@gmail.com

Ο «τρίτος πόλος» του ελληνισμού, της Βιέννης-Βουκουρεστίου-Οδησού^[1], ο οποίος οραματίζεται μια παμβαλκανική πολιτεία, ταυτοχρόνως ελληνική και πολυεθνική, ανεξίθρησκη και ορθόδοξη, διαφωτιστική και «ρομαντική» στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα ισχυροποιείται αδιάκοπα και θα σφραγίσει όλες τις επαναστατικές απόπειρες ενώ με τη Φιλική Εταιρεία θα φανεί –έστω προς στιγμήν– ότι ενσωμάτωσε και τους υπολοίπους πόλους· εξ άλλου η έδρα της Φιλικής Εταιρείας θα μεταφερθεί το 1818 στο πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο του ελληνισμού, την Κωνσταντινούπολη.

Η ισχυροποίηση του εκφράζει την ίδια τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του παροικιακού ελληνισμού, από τη δυτική προς την κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Σύμφωνα με το πρώτο υπόμνημα του Καποδίστρια προς τον Τσάρο, γραμμένο στα 1811, στη Ρωσία ζούσαν ήδη 45.000 Έλληνες και στην Αυστροουγγαρία 90.000, ενώ στις ηγεμονίες, σε άμεση επαφή με το ρωσικό χώρο, οι Έλληνες αριθμούνται σε δεκάδες χιλιάδες. Στην Βενετία, την Αγκώνα, το Λιβόρνο και τη Νεάπολη την ίδια εποχή ήταν 4.000, στην Ολλανδία 100 και στη Γαλλία 50^[2]. Ενώ μεταξύ 15^ο και 17^ο αιώνα αντίστροφα περισσότεροι ήταν οι εγκατεστημένοι στη Βενετία Έλληνες έμποροι και ασήμαντος ο αριθμός όσων βρίσκονται στη Ρωσία^[3]. Αυτή η μετατόπιση προς τα Ανατολικά και σε μια κατεύθυνση περισσότερο «κεντρική», μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, θα αποτυπωθεί και στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου. Το επίκεντρο του εμπορίου και της εκπαίδευσης θα μετακινηθεί από τη Δυτική Ελλάδα προς την Ανατολική και προς τη Δυτική Μικρά Ασία (από τα Γιάννενα στη Χίο και τη Σμύρνη θα μπορούσαμε να πούμε εντελώς συμβατικά)^[4]. Η ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της αυτονομίας του ελληνισμού πραγματοποιείται, μάλιστα, παρά την εξαιρετική επίδραση της γαλλικής παιδείας και γλώσσας μεταξύ των Φαναριωτών και σε όλο τον ελληνισμό των Ηγεμονιών και των Βαλκανίων^[5].

Ο Ρήγας, η Φιλική και οι μεγάλες δυνάμεις

Η ωρίμανση αυτού του «κεντρικού» ή συνθετικού πόλου του ελληνισμού θα φανεί και στην διαφοροποίηση του Ρήγα και της Φιλικής έναντι των ξένων δυνάμεων, ακόμα και αν πρόκειται για τη Γαλλία ή τη Ρωσία.

Έτσι ο Ρήγας σε αντίθεση με τον Κοραή που σε μια στιγμή έξαρσης επιθυμεί, Γάλλοι και Έλληνες να γίνουν ένα έθνος, «γραικογάλλοι» –παρά τις προσδοκίες του από τη Γαλλία και τον Ναπολέοντα– θα θεωρεί ατιμωτική την υποταγή στους ξένους:

Ὡς πότε Ὀφφικιάλος, σὲ ξένους Βασιλεῖς.

Ἔλα νὰ γένης στύλος, δικῆς σου τῆς φυλῆς.

Κάλλιο γιὰ τὴν Πατρίδα, κανένας νὰ χαθῆ,

Ἦ νὰ κρεμάση φούντα, γιὰ ξένον στὸ σπαθί.

(Θούριος, στ. 55-58).

Ακόμα χαρακτηριστικότερα, ο πρώην υπασπιστής του Τσάρου και ηγέτης της «Φιλικής», ο θεωρούμενος ως «όργανο των Ρώσων» Αλέξανδρος Υψηλάντης, θα γράψει στις 8 Οκτωβρίου του 1820, απευθυνόμενος, μάλιστα στους «Ἀρχιερεῖς, Ἄρχοντες καὶ Προεστῶτες, πρὸχοντες τοῦ Γένους, ἀπανταχοῦ εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους διατρίβοντες» :

Ἐξεύρω, ὅτι εἰς ὄλων τὰς καρδίας εἶναι ριζωμένη ἡ ματαία ἐκείνη πρόληψις, ὅτι ποτὲ μόνοι μας δὲν ἐμποροῦμεν νὰ ἐλευθερωθῶμεν, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσμένωμεν ἀπὸ ξένους τὴν σωτηρίαν μας. Ἐκαστος νουνεχῆς ἐμπορεῖ νὰ γνωρίσῃ πόσον ψευδὴς εἶναι ἡ πρόληψις αὕτη, ἀρκεῖ μόνον νὰ βαθύνη εἰς τὰ πράγματα τῆς πατρίδος μας. Ρίψατε τὰ βλέμματά σας εἰς τὰς θάλασσας καὶ θέλετε τὰς ἰδεῖ κατασκευασμένας ἀπὸ θαλασσοπόρους ὁμογενεῖς, ἐτοίμους νὰ ἀκολουθήσωσι τὸ παράδειγμα τῶν ἡρώων τῆς Σαλαμῖνος. Κοιτάξατε καὶ εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἀπανταχοῦ βλέπετε Λεωνίδας ὀδηγοῦντας φιλοπάτριδας Σπαρτιάτας. Κοιτάξατε τὴν ὁμόνοιαν ἣτις συνδέει τῶν ἡρώων τούτων τὰς ψυχάς. Κοιτάξατε τὴν προθυμίαν καὶ τὸν ζῆλον αὐτῶν. Παραβάλετε τὰς ἐξαισίους καὶ μεγάλας ταύτας ἀρετὰς μὲ τὴν χαννότητα, ἀδυναμίαν καὶ ἐσωτερικὴν ταραχὴν τοῦ ἐχθροῦ μας καὶ τότε ἂν ἐμπορῆτε εἶπατε, ὅτι ἀπὸ ἄλλους πρέπει νὰ προσμένωμεν τὴν σωτηρίαν μας. Ναί, ἀδελφοὶ ὁμογενεῖς. Ἔχετε πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ποτὲ ξένος δὲν βοηθεῖ ξένον χωρὶς μεγαλώτατα κέρδη. Τὸ αἷμα, τὸ ὁποῖον θέλουσι χύσει οἱ ξένοι δι' ἡμᾶς, θέλομεν τὸ πληρώσει ἀκριβότατα καὶ οὐαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅταν συστηματικὴ δεσποτεία ἐνθρονισθῆ εἰς τὰ σπλάχνα τῆς. Ὅταν ὁμως μόνοι μας ἀποσεῖσωμεν τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας, τότε τῆς Εὐρώπης ἡ πολιτικὴ θέλει βιάσει ὅλας τὰς ἰσχυρὰς δυνάμεις νὰ κλείσωσι μὲ ἡμᾶς συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας ἀδιαλύτους. Χαίρετε.

Ἰσμαήλ τὴν 8ην Ὀκτωβρίου 1820 Τὸ παρόν μου ἐσφραγίσθη καὶ ἐδόθη

Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης^[6]

Το κείμενο αυτό του Αλεξάνδρου Υψηλάντη που απευθύνεται, λίγους μήνες πριν την έναρξη της Επανάστασης, στους πρὸχοντες και προεστῶτες των νησιῶν, που αρνούσαν να συνταχθῶν αταλάντευτα μαζί της, ακριβῶς γιατί δεν ἦταν βέβαιοι για τη ρωσικὴ βοήθεια, εἶναι παραδειγματικό ἀπὸ πολλές ἀπόψεις. Ο Υψηλάντης ἀντὶ νὰ ἀφήσει ἔστω υπονοούμενα για κάποια πιθανολογούμενη ρωσικὴ παρέμβαση τὴν ἀπεύχεται! Καὶ μάλιστα τονίζει πως «ποτὲ ξένος δὲν βοηθεῖ ξένον χωρὶς μεγαλώτατα κέρδη. Τὸ αἷμα, τὸ ὁποῖον θέλουσι χύσει οἱ ξένοι δι' ἡμᾶς, θέλομεν τὸ πληρώσει ἀκριβότατα». Ἐπὶ πλέον, καὶ ἴσως ἀκόμα σημαντικότερο, παίρνει ανοικτὰ θέση ἐνάντια στον ρώσικο δεσποτισμὸ, καὶ τὴν πιθανότητα νὰ εγκαθιδρύσει

μια νέα τυραννία στην Ελλάδα, «ούαι εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅταν συστηματικὴ δεσποτεία ἐνθρονισθῆ εἰς τὰ σπλάγνα της»! Και ολοκληρώνει αυτό το υπέροχο πολιτικό μανιφέστο περί ελευθερίας, με ένα μάθημα ρεαλισμού και αυτοπεποίθησης που ταιριάζει σε ἔθνη που πλέον ἔχουν ἀποκτήσει συνείδηση τῆς δυνάμεώς τους: «Ὅταν ὁμως μόνοι μας ἀποσεῖσωμεν τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας, τότε τῆς Εὐρώπης ἡ πολιτικὴ θέλει βιάσει ὅλας τὰς ἰσχυρὰς δυνάμεις νὰ κλείσωσι μὲ ἡμᾶς συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας ἀδιαλύτους».

Οἱ Ἕλληνες μετὰ τὴν ἐμπειρία τῶν Ορλωφικῶν καὶ τῆς ἀπογοητεύσεως που τοὺς προκάλεσε ἡ στάση τοῦ Ναπολέοντα καὶ τῆς Γαλλίας, δὲν θα ἀναζητοῦν πλέον τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τοὺς ξένους, ἀλλὰ θα στηρίζονται στὶς δικές τους δυνάμεις – στὴν καλύτερη περίπτωση θα ἐπιδιώκουν ἀπλῶς νὰ ἐμπλέξουν τοὺς ξένους στὸν ἐλληνικὸ ἀγῶνα. Δηλαδή τὸ σχῆμα θα ἔχει ἀντιστραφεῖ, συγκριτικὰ με τὰ Ορλωφικά, καὶ θα ἔχει προχωρήσει πέρα ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Κοραή, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ρήγα που προσπάθησε νὰ ἐντάξει μιὰ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση στὴ συγκυρία τῆς Ναπολεόντειας προέλασης πρὸς τὰ Ἀνατολικά. Για τὴ «Φιλικὴ Ἐταιρεία» καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, τὸ μόνο που μποροῦν νὰ προσδοκοῦν οἱ Ἕλληνες εἶναι πὼς ἡ δική τους ἐπανάσταση θα υποχρεώσῃ τῆς μεγάλες δυνάμεις νὰ πάρουν θέση, ὅπως καὶ πράγματι θα συμβεῖ. Καὶ γι' αὐτὸ ἐξ ἄλλου δὲν εἰσάκουσαν καὶ ὅλους ἐκείνους που, ὅπως ὁ Κοραῆς, ὁ Καποδίστριας, ὁ Ἰγνάτιος, ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Κούμας κ.ά. προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ἀποτρέψουν ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ διάβημα, με τὸ ἐπιχείρημα πὼς οἱ διεθνεῖς γεωπολιτικὲς συγκυρίες δὲν ἦταν καθόλου εὐνοϊκές (Ἱερά Συμμαχία, Μέττερνιχ, κ.λπ.). Ὡς ἀποφασιστικὸ κριτήριό θα θεωρήσουν μόνο τὴν ἐσωτερικὴ ωρίμανση τῶν ἐπαναστατικῶν συνθηκῶν στὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία καὶ προπαντὸς τὴν ἐπαναστατικὴ βούληση καὶ προετοιμασία τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ ιδιότυπο κράμα μιᾶς δημοκρατικῆς ιδεολογίας, ἐμπνευσμένης ἢ τουλάχιστον συμπορευόμενης με τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ τῆς ταυτόχρονης στήριξης στὴ Ρωσία, στὸ ξανθὸ γένος, καὶ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ἀντανακλά τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτιστικοῦ, δημοκρατικοῦ καὶ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, ἰδιαιτερότητα που ἀναδεικνύεται σὲ ὅλη τὴ νεώτερη ἱστορία μας καὶ θα ἐμφανιστεῖ σὲ ὅλη τὴν «μεγαλοπρέπεια» στὴ Σεπτεμβριανὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1843, στὴν ὁποία θα συμμετέχουν τόσο οἱ υποστηρικτὲς τοῦ ρωσικοῦ ὅσο καὶ τοῦ γαλλικοῦ κόμματος. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας θα ἀπολαμβάνει, τουλάχιστον στὴν πρώτη περίοδο τῆς διακυβέρνησής του, τὴν υποστήριξη τόσο τοῦ «ρωσικοῦ», ὅσο καὶ τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος, τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Κωλέττη, ἐνῶ θανάσιμοι ἀντίπαλοί του υπῆρξαν οἱ Ἄγγλοι καὶ τὸ ἀγγλικὸ κόμμα. Ἡ ἴδια ιδεολογία ἐμπνέει καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε μὲν τὸ ρωσικὸ κράτος ἀλλὰ δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν «δεσποτεία» του, καὶ ἐμπνεόταν ἀπὸ τὸ νέο πνεῦμα που εἶχε σαλπίζει στὴν Εὐρώπη ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ ὁ «φωτισμός» τονίζει ἐτσί στὸ ἴδιο κείμενο:

Εἰς τὰς παρούσας κρισίμους περιστάσεις, ὅτε τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης ἅπαντα ἀγωνίζονται ν' ἀποκτήσωσι τὰ ἔθνικὰ αὐτῶν δικαιώματα καὶ νὰ περιορίσωσι τὴν δυνάμιν τῶν τυράννων, ἤρχισε νὰ ἀνατέλλῃ καὶ τὸ λαμπρότατον ἄστρον τῆς εὐδαιμονίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ταχεῖα καὶ εὐτυχὴς διάδοσις τῶν φώτων εἰς ὅλας τὰς κλά-

σεις του Γένους μας διέλυσε τὸ σκοτεινὸν νέφος, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε κατεσκότιζε τὰ πνεύματα τῶν ὁμογενῶν μας. Ὅλων οἱ ὀφθαλμοὶ ἠνεώχθησαν καὶ τώρα πλέον παρασταίνεται ἔμπροσθεν αὐτῶν ἡ δουλεία μὲ τὰ μυσαρώτατα καὶ αἴσχιστα χρώματα. Τώρα ὅλοι κοινῶς, μικροὶ καὶ μεγάλοι, συναισθάνονται τὴν βαρεῖαν ἀτιμίαν τοῦ νὰ ὑποφέρωσιν εἰς τὸ ἐξῆς τὸν καταδυναστεύοντα ζυγὸν τῆς τυραννίας. Τὰ ὑψηλὰ ἐκεῖνα αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα πάλαι ποτὲ ἀνύψωναν τοὺς προπάτοράς μας ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη καὶ τοὺς ἀπεκατέστηναν ἥρωας, ἐμφωλεύσουσι σήμερον καὶ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὁμογενῶν μας. Ὅλων αἱ καρδίαι καταφλέγονται ἀπὸ τὸν πρὸς τὴν πατρίδα ἱερὸν ἔρωτα^[7].

Ο Τάσος Βουρνάς διερευνώντας τα ιδεολογικά ρεύματα της «Φιλικῆς Εταιρείας», θα επισημάνει εξαιρετικά εὔστοχα πως το «αστικοδημοκρατικὸ ρεύμα», το οποίο ἔχει τῆς αφετηρία του «στο κήρυγμα καὶ τὴν ιδεολογία του Ρήγα καὶ συνεχιζόταν στὴν πολιτικὴ δραστηριότητα του Σκουφά», καὶ τοῦ οἰοῦ ἐπιφανεῖς εκπρόσωποι υπῆρξαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Επανάστασης, «ο Αναγνωστόπουλος, ο Παπαφλέσσας, ο Κολοκοτρώνης, ο Νικηταράς, ο Αναγνωσταράς, ο Ανδρούτσος», «ιδεολογικά κατάγεται ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Επανάσταση, ἀλλὰ πολιτικά στηρίζεται στὸ ρουσικό κρατικὸ μηχανισμό, που τὸν χρησιμοποιεῖ ἐπιδέξια»^[8].

Βέβαια γιὰ ὅσους ἐξῆσαν, ὅπως ο Ρήγας, τὸν καταλυτικὸ ἀντίκτυπο τῆς Μεγάλῆς Επανάστασης, ἡ ἀναφορὰ στὴ Γαλλία καὶ τὸν Ναπολέοντα –καὶ ἡ παράλληλη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ Ρωσία– υπῆρξε πολὺ πιο ἐντονη, δεδομένου ὅτι ο Γάλλος Ὑπατος ἐμφανιζόταν ὡς ὁ μέγας ἀπελευθερωτὴς τῶν ευρωπαϊκῶν λαῶν καὶ ἀπεργάζονταν σχέδια καὶ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν οθωμανικὸ ζυγὸ, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ ρώσικη πολιτικὴ, –μπροστὰ στὸν κίνδυνο τῆς Γαλλικῆς Επανάστασης καὶ μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο– θα μετακινηθεῖ πρόσκαιρα σὲ μιὰ συμμαχία με τὴν Τουρκία καὶ τὴν Ἀγγλία.

Ο Ρήγας δὲν πρόλαβε τὴν ἐκ νέου ἀναστροφή τῶν συμμαχιῶν που θα ἀκολουθήσει μετὰ τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1806-12 καὶ τὴ συμμαχία τοῦ Ναπολέοντα με τὴν Τουρκία, ἡ δὲ «Φιλικὴ Εταιρεία», που θα ολοκληρώσει τὸ ἔργο του, ἐμπνέεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸ επαναστατικὸ-δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς Επανάστασης τοῦ 1789, ἀλλὰ ἀναζητεῖ τὶς συμμαχίες τῆς με βάση τὶς γεωπολιτικὲς σταθερές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καὶ τὴν ταχύτατη μετακίνηση τοῦ ἐπικέντρου τοῦ παροικιακοῦ ἐλληνισμοῦ πρὸς τὰ Ἀνατολικά. Ὅχι μόνον ἡ ἰδρυση καὶ ἡ ἀρχικὴ ἀνάπτυξη τῆς «Φιλικῆς» θα πραγματοποιηθεῖ στὴν Οδησσό, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐνοποίησης τῶν βαλκανικῶν δυνάμεων καὶ πολλαπλῶν καὶ συχνὰ ἀνταγωνιστικῶν ταξικῶν δυνάμεων στὰ πλαίσια τοῦ ἐλληνισμοῦ, θα παραμένει ἡ ἀναφορὰ στὴ ρωσικὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία. Ἡ ἐπιμονὴ νὰ ἀνακηρυχθεῖ ὁ Καποδίστριας ἡγέτης τῆς Φιλικῆς καὶ ἡ τελικὴ ἐπιλογή τοῦ πρίγκιπα Ὑψηλάντη, που βρίσκονταν καὶ οἱ δύο στὴν υπηρεσία τῆς Ρωσικῆς διοίκησης, ἐντασσόταν στὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια νὰ μεταστραφεῖ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ πρὸς τὴν ἐνεργὸ ὑποστήριξη τοῦ επαναστατικοῦ ἐγχειρήματος.

Οἱ Φαναριώτες καὶ οἱ κοτζαμπάσηδες ἐξ ἄλλου θα συμμετάσχουν στὴν Επανάσταση σὲ μεγάλο βαθμὸ προσδοκώντας μιὰ πιθανολογούμενη ρωσικὴ ὑποστήριξη, παρ' ὅσα ἔλεγε ὁ Ὑψηλάντης. Καὶ εἶχαν βάσιμους λόγους νὰ προσδοκοῦν κάτι τέτοιο, μιὰ καὶ ἡ Ρωσία μέχρι τὴ μπολσεβίκικη ἐπανάσταση υπῆρξε διαχρονικὰ ὁ μεγαλύτερος ἀντίπαλος τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, με δεκάδες πολέμων καὶ συγκρούσεων ἐπὶ αἰώ-

νες. Επί πλέον, ως «προστάτης» των Ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών, ιδιαίτερα μετά τα Ορλωφικά και τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, μεταβάλλεται στον κυριότερο σύμμαχο των Ελλήνων στο εσωτερικό της Τουρκίας, και ενισχύει αποφασιστικά το ελληνικό εμπόριο και τη ναυτιλία, – εξ άλλου οι Ρώσοι έμποροι σπανίως αναδεικνύονται σε ανταγωνιστές των Ελλήνων, όπως συμβαίνει με τους δυτικούς, ενώ οι Έλληνες έμποροι μάλλον ενισχύουν την οικονομική παρουσία της Ρωσίας στην περιοχή.

Τέλος είναι γεγονός πως οι πρόξενοι της Ρωσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στη συντριπτική τους πλειοψηφία Έλληνες, ήταν όλοι μνημένοι στη Φιλική Εταιρία... Ο γραμματέας του ρωσικού Προξενείου στο Ιάσιο και μετέπειτα το Βουκουρέστι, *Γεώργιος Λεβέντης* ήταν ήδη από το 1816 μέλος της Φιλικής, και ίσως ο πρώτος που θα συλλάβει την αντίληψη μιας παμβαλκανικής Φιλικής Εταιρείας, και προς αυτό τον σκοπό είχε μνήσει στην Εταιρεία ήδη από το 1817 τον Σέρβο ηγέτη *Καραγεώργη*^[9], ενώ μαζί με τον Ρώσο πρόξενο *Πίνι* θα διασώσουν τη μυστική αλληλογραφία της Φιλικής^[10] ακόμα και ο Κεφαλλονίτης στην καταγωγή αρχηγός της μυστικής αστυνομίας της Πετρούπολης *Γοργόλης* θα παρέμβει το 1816 για να προστατέψει τον Χριστόφορο Περραιβό^[11]. Ο ρώσος πρόξενος της Πάτρας και ταγματάρχης του ρωσικού στρατού *Ιωάννης Βλασσόπουλος* ήταν ενεργό μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήδη από το 1819, ενώ έγινε και Πρόεδρος της Γενικής Εφορείας της Εταιρείας^[12]. Τέλος και στην Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης θα κατηχηθεί ήδη από το 1818 ο αρχιγραμματέας της Γαβριήλ Κατακάζης, – ο πρώτος που αποπειράθηκε να προσηλυτίσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στην Εταιρεία^[13].

Βέβαια το γεγονός ότι ο «τρίτος πόλος» του ελληνισμού, που υπήρξε και ο εμπνευστής της Επανάστασης, βιώνει έναν δραματικό διχασμό μεταξύ της γενικής ιδεολογικής του κατεύθυνσης και των γεωπολιτικών συμμαχιών του, θα προκαλέσει δυσπέρβλητες αντιφάσεις. Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ όχι μόνο δεν θα υποστηρίξει την ελληνική επανάσταση, σε προφανή αντίθεση με τα γεωπολιτικά συμφέροντα της Ρωσίας, αλλά θα αποπέμψει ουσιαστικά και τον Καποδίστρια, συντασσόμενος με την ανθελληνική πολιτική του Μέττερνιχ. Αυτή η πολιτική εξηγείται από τον φόβο του τσαρισμού απέναντι σε κάθε επαναστατικό κίνημα, που απειλούσε την πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας για αποτροπή οποιασδήποτε επαναστατικής απόπειρας στην Ευρώπη. Η εξέγερση του Συντάγματος Σεμενόφσκι, της αυτοκρατορικής φρουράς, το 1820 και οι αυξανόμενες υποψίες και πληροφορίες για τις επαναστατικές κινήσεις των «Δεκεμβριστών»^[14], οδήγησαν σε καθολική σκλήρυνση την πολιτική του Τσάρου. Σε επιστολή του, την 10η Μαρτίου 1821, χαρακτηρίζει την ελληνική επανάσταση και την ελληνική εταιρία ως καθοδηγούμενη από «την Παρισινή κεντρική Επιτροπή» και την ελληνική επανάσταση ως μια ακόμα εστία «εναντίον των χριστιανικών αρχών που διακήρυξε η Ιερά Συμμαχία»^[15]. Οι Φιλικοί μόνο στη σχέση τους με τους Δεκεμβριστές επαναστάτες θα επιτύχουν μια σύμπτωση της ιδεολογικοπολιτικής κατεύθυνσης με την γεωστρατηγική και τις κρατικές συμμαχίες^[16]. Οι Δεκεμβριστές ήταν ουσιαστικά μνημένοι στη Φιλική Εταιρία, και συμμερίζονταν ακόμα και το πολιτικό τους όραμα για μια ομοσπονδιακή δομή των Βαλκανίων υπό ελληνική ηγεσία^[17]. Όμως οι Δεκεμβριστές θα ηττηθούν οριστικά το 1826 και οι Έλληνες θα έχουν ως μόνο συνομιλητή τον Τσάρο, με όλες τις συνέπειες που θα έχει αυτή η σχέση.

Είδαμε αναλυτικά την πολεμική του Πατριαρχείου –έστω και υπό την πίεση της Πύλης και των Ρώσων– εναντίον του Ρήγα, όπως και τους λιβέλους του Αθανάσιου Πάριου. Στην Κωνσταντινούπολη, τον «Ανατολικό» πόλο του ελληνισμού, για ένα μεγάλο μέρος του Φαναρίου και το Πατριαρχείο, οι Έλληνες θα έπρεπε να συνεχίσουν την άνοδό τους μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν πρόσφορες συνθήκες για οποιοδήποτε ευτυχές επαναστατικό εγχείρημα: τόσο στην *Πατρική Διδασκαλία* του 1798, με αφορμή το κίνημα του Ρήγα Φεραίου, όσο και όταν κηρύχθηκε η επανάσταση του '21, το Πατριαρχείο θα καταγγείλει κάθε βίαιη ενέργεια κατά της Οθωμανικής εξουσίας. Και όμως μεγάλο μέρος των Φαναριωτών αξιωματούχων, των ανωτέρων κληρικών, όπως και ο *Πατριάρχης Γρηγόριος* θα εξοντωθούν από τους Τούρκους, που τους θεώρησαν ηθικούς αυτουργούς της επανάστασης, διότι παρέμεναν... Έλληνες και ηγέτες των Ελλήνων, άσχετα με την εναντίωσή τους στην άμεση εκδήλωση της. Εν τέλει δε, πολλοί Φαναριώτες (Μαυροκορδάτος, Νέγρης, κ.λπ) και κληρικοί θα συμμετάσχουν σε αυτή.

Ωστόσο και από το μεγαλύτερο μέρος των επιφανών λογίων και διαφωτιστών υπήρξε μια παρόμοια, εφεκτική αν όχι και αρνητική στάση. Πράγματι πριν την έκρηξη του κινήματος του '21 –και μάλιστα μέχρι το 1819– ελάχιστοι ανάμεσα στους διανοούμενους και την «ηγεσία του γένους» το υποστήριζαν. Οι περισσότεροι το θεωρούσαν άκαιρο και βεβιασμένο. Και μόνο ένα μικρό μέρος εμπόρων και ορισμένων διανοουμένων το υποστήριζαν αρχικώς. Οι υπόλοιποι συντάχθηκαν επιγενέστερα με το κίνημα (μετά το 1819 και την προσχώρηση του Αλέξανδρου Υψηλάντη), στην πλειοψηφία τους μετά την έκρηξη της επανάστασης. Όχι μόνον ο Κοραΐς, ο Καποδίστριας, ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, αλλά και ο μετέπειτα Φιλικός Άνθιμος Γαζής, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, κ.λπ. αποδοκίμαζαν το διάβημα της Φιλικής Εταιρείας. Ο Καποδίστριας υποστήριξε, όπως ο Κοραΐς ότι «πρέπει πρώτα να μορφώσωμεν Έλληνας και έπειτα να κάμωμεν Ελλάδα»^[18], παρόλο που ο αδελφός του Βιάρος είχε ήδη γίνει μέλος της Φιλικής Εταιρείας.

Ο «παρισινός πόλος» με κύριο εκπρόσωπο τον Κοραΐ, θεωρεί άκαιρη την επαναστατική απόπειρα του '21, όσο και ο «Κωνσταντινουπολίτικος» των Φαναριωτών. Σύμφωνα με τον Κοραΐ ο ελληνισμός χρειαζόταν μια μακρά περίοδο εκπαιδύσεως πριν απελευθερωθεί, άποψη που συνδεόταν με την υποχώρηση των επαναστατικών κινήματων και την ήττα του Ναπολέοντα σε μια Ευρώπη όπου κυριαρχεί η Ιερά Συμμαχία. «Χρειάζεται πενήντα ακόμη έτων παιδείας τὸ γένος, διὰ τὸ ἔλθει εἰς κατάστασιν νὰ κατορθώσει τίποτε αὐτοκινήτως καὶ αὐτουργῶς»^[19]. Ο *Κωνσταντίνος Κούμας* που εξέφραζε τις απόψεις του Κοραΐ με τον πλέον πιστό τρόπο, ακόμα και μετά την επανάσταση θα συνεχίσει να παραμένει δύσπιστος, αν όχι αρνητικός, προς το επαναστατικό εγχείρημα. Ιδού πως θα περιγράψει το 1832, τις πρώτες απόπειρες της Φιλικής εταιρείας:

Μιά ἔταιρεία, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχή, μ' ὄλον ὅτι ἐπροσπάθησάν τινες νὰ τὴν ἐρμηνεύσουν, μένει ἀκόμη αἰνιγμα, ὀνομασθεῖσα ἔταιρεία τῶν φίλων ἤρχισε (δεν ἐξευρεῖ τις πότε) νὰ ἐνεργῆ μυστικῶς τὴν ἐπανάστασιν. Ἐταῖροί τινες μετέβησαν εἰς Πετρούπολιν κατὰ τὸ 1818 ἔτος, καὶ ἀνέδειξαν ἀρχηγὸ τῆς ἀδελφότητος τῶν, καὶ ἐκτελεστὴν τοῦ σκοποῦ τῶν τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, πρωτότοκον υἱὸν τοῦ εἰς τὴν Ῥωσίαν καταφυγόν-

τος (σελ. 487) και άποθανόντος (1816) Ήγεμόνος. Παρήτησεν ούτος, τήν Ψωσικήν ύπουργίαν, και ήρχισε να έ-
 νασχολήται είς τήν ώραιαν ιδέαν, ότι μετ' όλίγον θέλει γενή Σωτήρ του Έλληνικού γένους, και άναγεννητής
 μεγάλου χριστιανικού βασιλείου είς τόν τόπον του Όθωμανικού κράτους. Οί δέ έταίροι είς τουτο τό μεταξύ
 έπλήθυναν τήν άδελφότητα τών είς όλας τάς έπαρχίας τής Εύρωπαϊκής Τουρκίας και είς τάς νήσους. Είς
 Μολδαβίαν, Βλαχίαν, Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Πελοπόννησον, Ελλάδα, έτρεχαν με διάφορους προφά-
 σεις άπόστολοι του κηρύγματος. Καθείς έξ αύτών έμυσταγώγει άδελφούς, και τούς έδιδε πληρεξουσιότητα
 να μυσταγώγωσιν άλλους. "Επειδή ή χειροτονία άδελφοϋ έπληρόνετο τουλάχιστον με έν φλωρίον, οί χειρο-
 τονήται έπιθυμοϋντες να συνάξωσι πολλήν ποσότητα άργυρίου, τήν όποίαν έλεγαν ότι στέλνουσιν είς κοινόν
 τι κιβώτιον, ή άδελφότης ύπερεπληθύνη πανταχοϋ έως τέλη του 1820 έτους. Δεν έσυνήργει όλίγον είς τουτο
 πολλών χειροτονητών ή ιδιοτέλεια, και ό τρόπος, με τόν όποϊον έπαρίσταναν τήν άπταιστον πώσιν του
 Τουρκικού θρόνου... Ταϋτα και τοιαϋτα έσάλειναν τάς φρένας τών άπλουστέρων. οί πρόκριτοι τών μεγάλων
 πόλεων τής Τουρκίας, Χριστιανοί, ήκουαν τά θρυλλούμενα □ έτρεμαν τόν έπικείμενον κίνδυνον □ αλλά πώς
 ήδύνατο να άπαντήσωσι τουτον, ένω πών μέσον άπαντήσεως τούς έφοβέριζεν όλεθρον.^[20]

Για τον Κούμα η Φιλική Εταιρεία ήταν μια μάλλον σκοτεινή κίνηση η οποία ενισχύθηκε εξ αιτίας της ιδιο-
 τελείας των μελών της, τα δε κηρύγματά της «έ σάλειναν τάς φρένας τών άπλουστέρων». Όσο δε για τον
 Αλέξανδρο Υψηλάντη ήταν αφελής και μωροφιλόδοξος. Η στάση αυτή του Κούμα έναντι της Φιλικής Εται-
 ρείας εκφράζει σε μεγάλο βαθμό την αντίθεση ενός μέρους των «κοραϊκών» προς κάθε άμεση επαναστατική
 κίνηση. Βέβαια άλλοι, όπως ο Ανθιμος Γαζής και ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, έγιναν Φιλικοί ή όταν εξερράγη η
 επανάσταση συνετάχθησαν μαζί της, όπως με τόσο ζέση και ενθουσιασμό έκανε και ο ίδιος ο Κοραής, αλλά
 ορισμένοι όπως ο Κούμας δεν έπαυαν να εμμένουν στην αρχική τους αντίθεση. Και το γεγονός ότι αυτή η
 μάλλον αρνητική εντύπωση για τη «Φιλική», ακόμα και μετά την Επανάσταση, ήταν εξαιρετικά διαδεδομέ-
 νη, αν όχι και κυρίαρχη μεταξύ των λογίων, συνάγεται από πολλαπλές μαρτυρίες και πηγές. Ο ιστορικός της
 επανάστασης *Σπυρίδων Τρικούπης* θα την περιγράψει ως εξής: «Η ύποπτος δέ αύτη και έπικίνδυνος έταιρεία
 συνεχέετο έπιτηδείως ένώπιον πολλών μετά τής άνυπόπτου και άκινδύνου τών Φιλομούσων... Η Έταιρία
 αύτη καθ' έαυτήν ούδέν είχεν άξιουσάτατον»^[21].

Οικουμενισμός και ελληνικότητα

Ο Βελεστινλής έζησε και αναπτύχθηκε πνευματικά στο πολυεθνικό σχήμα των Φαναριωτών, κατά την περί-
 οδο της πνευματικής και εμπορικής κυριαρχίας των Ελλήνων στα Βαλκάνια. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία
 έχοντας ανασυγκροτήσει, τουλάχιστον γεωγραφικά, και κάποτε υπερκεράσει εδαφικά, τη Βυζαντινή Αυτο-
 κρατορία, έμοιαζε να επαναφέρει στην επιφάνεια την χαμένη οικουμενικότητα του ελληνισμού. Διότι, όπως
 έχουμε δείξει αλλού^[22] μετά τον 12^ο αιώνα στα Βαλκάνια έχουν αρχίσει να συγκροτούνται, αν δεν έχουν ήδη
 συγκροτηθεί, οι νεώτερες εθνικές ταυτότητες, Βούλγαροι Σέρβοι, Έλληνες, Αρμένιοι, κ.λπ. Η τελευταία πε-
 ρίοδος του Βυζαντίου είναι η πρώτη περίοδος ενός ελληνικού έθνους-κράτους. Γι' αυτό και οι Βυζαντινοί
 των τελευταίων αιώνων της Αυτοκρατορίας διεκδικούν ανοικτά την ελληνική τους ταυτότητα.

Εν τούτοις η Οθωμανική κατάκτηση δημιούργησε εκ νέου οικογενειακές συνθήκες, συγκροτώντας μια πολυεθνική αυτοκρατορία, όπου οι εθνότητες και τα έθνη που είχαν αρχίσει να συγκροτούνται αναμειγνύονται και πάλι. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ιδιαίτερα για τους Ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς, διαμορφώνονται συνθήκες οιονεί «βυζαντινές». Οι Έλληνες κυριαρχούν στο Πατριαρχείο και την Ορθόδοξη εκκλησία, και συγκροτούν τον πυρήνα μιας βαλκανικής πνευματικής ηγεσίας, που πολύ σύντομα θα επεκταθεί και στη θύραθεν παιδεία. Αυτή η πρωτοκαθεδρία θα επιβεβαιωθεί και στο πεδίο της οικονομίας, κατά βάση του εμπορίου, καθώς και της διοίκησης, με τον εκτεταμένο ρόλο που παίζουν οι Φαναριώτες στην Οθωμανική διοίκηση. Παράλληλα μοιάζει να υποχωρεί η εθνική συνείδηση των λοιπών βαλκανικών λαών, ιδιαίτερα των Βουλγάρων και των Ρουμάνων, τουλάχιστον μέχρι το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, εξ αιτίας της θρησκευτικής και της μορφωτικής/εκπαιδευτικής ηγεμονίας των Ελλήνων, δεδομένου ότι πλέον ο γραπτός λόγος παίζει αποφασιστικό ρόλο για τη συγκρότηση της νεωτερικής εθνικής συνείδησης^[23].

Ο ιστορικός Ντούσαν Πάντελιτς από τη σκοπιά ενός Σέρβου ιστορικού, που βλέπει να απουσιάζουν οι Σέρβοι από το σχήμα του Ρήγα επισημαίνει κατά το 1930:

Το κράτος αυτό, όπως το φαντάστηκε ο Ρήγας, πολύ λίγη ομοιότητα είχε προς μια Βαλκανική Ένωση στην ουσία υπενθύμιζε περισσότερο την επανιδρυθείσα Ελληνική Αυτοκρατορία, όπως την είχε οραματιστεί στο «ελληνικό σχέδιο» της η τσαρίνα Αικατερίνη Β', αλλά αρκετά βελτιωμένη ως προς τις δημοκρατικές διαδικασίες^[24].

Ωστόσο ο Πάντελιτς βλέπει το ζήτημα υπό το φως της νέας πραγματικότητας που είχε δημιουργηθεί στα Βαλκάνια, αφού είχαν δημιουργηθεί τα εθνικά κράτη στην περιοχή, εκατόν-τριάντα χρόνια μετά το Ρήγα. Στο μεταξύ όμως ο βαλκανικός ελληνισμός είχε συρρικνωθεί δραματικά και το αίτημα ενός βαλκανικού πόλου είχε μετατεθεί πλέον σε συγκρότηση μιας ομοσπονδιακής δομής εθνικών κρατών και όχι μιας «βυζαντινού τύπου» κρατικής συγκρότησης. Γι' αυτό, πλέον, οι οπαδοί και συνεχιστές του Ρήγα, ήδη μετά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αι., αναφέρονται σε μια «Βαλκανική Ομοσπονδία» ως εκπλήρωση του οράματός του.

Δεν ίσχυε όμως το ίδιο στην εποχή του Ρήγα, όταν οι Έλληνες διαδραμάτιζαν κυρίαρχο και ενοποιητικό ρόλο στην περιοχή ενώ, –και κατ' εξοχήν– η ελληνική γλώσσα αποτελούσε την *lingua franca* της παιδείας, του πολιτισμού και της διοίκησης. Όντως, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως και την δημιουργία του ελληνικού κράτους οι τάσεις προς την βαλκανική ενότητα, υπό ελληνική καθοδήγηση, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στην σημερινή Βουλγαρία την Αλβανία και τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες – σε στενή συνεργασία με τους Σέρβους, ήταν ιδιαίτερα ισχυρές. Η *Φιλική Εταιρεία* όχι μόνο θα συμπεριλάβει στα μέλη της εκατοντάδες ή και χιλιάδες μη Έλληνες Βαλκάνιους, αλλά θα επιχειρήσει και μια πραγματική παμβαλκανική εξέγερση, με σημεία κλειδιά την Μολδοβλαχία και την Πελοπόννησο.

Οι κοινές κινητοποιήσεις των Βαλκανικών λαών εναντίον της Οθωμανικής κυριαρχίας αρχίζουν σχεδόν αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Το γεγονός μάλιστα ότι όλοι οι υπόδουλοι χριστιανοί ορθόδοξοι υπάγονται στο Πατριαρχείο (διαδικασία που θα ολοκληρωθεί το 1767 με την υπαγωγή σε αυτό και των μέχρι τότε τυπικά αυτοκέφαλων αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου) ενισχύει αυτή την αίσθηση της κοινής μοίρας^[25]. Χαρακτηριστική και πρώιμη φιγούρα του βαλκανικού επαναστατικού πνεύματος, και ενός υπό διαμόρφωση συγκρητισμού υπήρξε ο μητροπολίτης Τιρνόβου Βουλγαρίας, *Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος*, απόγονος των Ράλληδων και των Παλαιολόγων και ανιψιός του Μιχαήλ Καντακουζηνού. Το 1596 σε συνεργασία με τον Βούλγαρο *Θεόδωρο Μπαλίνα* ήρθαν σε συνεννόηση με τον ηγεμόνα της Τρανσυλβανίας *Σιγισμούνδο Μπάτορν* και το 1597 με τον ηγεμόνα της Βλαχίας *Μιχαήλ το Γενναίο* για να οργανώσουν εξέγερση των χριστιανών της Βουλγαρίας. Πράγματι το 1598 ο Μιχαήλ εισέβαλε στη Βουλγαρία και νίκησε στη Νικόπολη τους Τούρκους. Όταν τελικώς αποχώρησε από τη Βουλγαρία τον ακολούθησαν για το φόβο των αντιπάλων 40.000-60.000 Έλληνες, ανάμεσά τους και ο μητροπολίτης Διονύσιος, που συνέχισε τις προσπάθειες του για μια γενικευμένη εξέγερση των Βαλκανικών λαών μέχρι το θάνατό του το 1620 περίπου. Και όπως γράφει ο Στέφανος Παπαδόπουλος υπήρξε «ο πρώτος ίσως πραγματικός οραματιστής μιας παμ-βαλκανικής εξέγερσης κατά των Τούρκων»^[26].

Η ώσμωση μεταξύ Ελλήνων και των υπόλοιπων Βαλκανίων υπήρξε ιδιαίτερα προχωρημένη στην περίπτωση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας. Μέχρι το 1835, που δημιουργήθηκε το πρώτο «ανώτερο» βουλγαρικό σχολείο στο Γκαμπροβο, Έλληνες και Βούλγαροι μαθητές παρακολουθούσαν από κοινού μαθήματα σε ελληνικά σχολεία. Και παρόλο που ο πρώτος απόστολος της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας ο μοναχός του Αγίου Όρους, *Παΐσιος* (1722-1798) θα γράφει το 1762 και θα εκδώσει το 1797 τη «Σλαβοβουλγαρική Ιστορία», μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα η ελληνική παιδεία θα κυριαρχεί μεταξύ των πεπαιδευμένων Βουλγάρων. Σύμφωνα δε με τον εθνικιστή *Στέφανο Παναρετώφ* το 1800 υπήρχαν στη Βουλγαρία μόλις 48 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης^[27]. Ο πρώτος που θα γράφει στη σύγχρονη βουλγαρική γλώσσα είναι ο επίσκοπος *Σωφρόνιος* το 1806^[28]. Ο Μοσχοπολίτης πρωτόπαπας, ιεροκήρυκας και λόγιος *Θεόδωρος Καβαλλιώτης* θα εκδώσει το 1770 τρίγλωσσο «Λεξικόν Ελληνικόν απλούν, και Βλαχικόν και αλβανικόν». Ο συμπατριώτης του *Δανιήλ ο Μοσχοπολίτης*, λόγιος και ιερέας, θα το συμπληρώσει με την Βουλγαρική και θα κυκλοφορήσει (Βενετία 1802), τετράγλωσσο λεξικό των «τεσσάρων κοινών διαλέκτων ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανικής». Στην εισαγωγή του καλεί όλους τους αλλόγλωσσους να γίνουν Έλληνες, για λόγους εμπορικούς και προς το συμφέρον των^[29].

Η Μοσχόπολη αποτελούσε το επίκεντρο του συγκρητισμού μεταξύ βλαχικής, ελληνικής και αλβανικής γλώσσας.

Αλλά στη νεωτεριστική Μοσχόπολη φαίνεται πως παράλληλα με τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας μελετήθηκε και το πρόβλημα της νεοελληνικής, της δημοτικής, καθώς και της βλάχικης, της βουλγαρικής και της

αλβανικής... Οι πρώτες μάλιστα εργασίες για τον επιστημονικό καθορισμό και την εγγραμμιάση της αλβανικής και της βλάχικης γλώσσας έγιναν στη Μοσχόπολι^[30].

Στη Μοσχόπολη, την εποχή του Καβαλλιώτη, θα σπουδάσει και ο Θεόδωρος Χατζηφιλιππίδης («ο Ελμπασανιώτης», ιερέας στο Ελμπασάν) ο οποίος θα μεταφράσει την *Καινή Διαθήκη* στα αλβανικά με ελληνικούς χαρακτήρες^[31]. Εξαιτίας του ρόλου της Μοσχόπολης ως δυνητικού επικέντρου μιας ανερχόμενης βαλκανικής συνείδησης και ως του χώρου όπου για πρώτη φορά θα γραφεί ένα αλβανικό λεξικό και θα γραφεί η αλβανική γλώσσα, ορισμένοι σύγχρονοι Αλβανοί ερευνητές «διεκδικούν» την Μοσχόπολη ως Αλβανική και ως Αλβανό τον επιφανέστερο Μοσχοπολίτη λόγιο και φιλόσοφο, τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη^[32]. Άσχετα όμως με τέτοιες ανιστόρητες λογικές φυλετικής καταγωγής (μια και η Μοσχόπολη δημιουργήθηκε από Κουτσόβλαχους, ενώ ως προς την συνείδηση οι Μοσχοπολίτες ήταν Έλληνες-ρωμιοί, και η Μοσχόπολη καταστράφηκε από τις συμμορίες των Τουρκαλβανών) ο Καβαλλιώτης όχι μόνο έγραφε στα ελληνικά αλλά συνέβαλε στην εισαγωγή του ελληνικού αλφαβήτου στην αλβανική γραφή^[33]. Όπως και ο επιφανής διαφωτιστής *Νικόλαος Πίκκολος* που γεννήθηκε στο Τίρνοβο της Βουλγαρίας τον οποίο διεκδικούν και οι Βούλγαροι^[34], ο Καβαλλιώτης αποτελούσε μια μορφή που άσχετα από καταγωγή ενσάρκωνε τις τάσεις διαμόρφωσης μιας κοινής ταυτότητας με προεξάρχουσα την ελληνική συνιστώσα εξ' αιτίας του ηγετικού ρόλου της εκκλησίας, της παιδείας και του ελληνικού εμπορίου.

Στη Μολδοβλαχία η χρήση της ελληνικής γλώσσας ενισχύεται ήδη πολύ πριν την εγκατάσταση των Φαναριωτών ηγεμόνων, από την εποχή που ο ηγεμόνας της Μολδαβίας *Μπασίλε Λούπου* (1632-1653) εισήγαγε τη χρήση των ελληνικών στην πριγκηπική εκκλησία, παράλληλα με τα σλαβονικά (συνήθεια που καταργήθηκε από τον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο), ενώ προώθησε την χρησιμοποίηση Ελλήνων μοναχών ως διδασκάλων των παιδιών των βογιάρων. Ο Λούπου γνώριζε ο ίδιος τα ελληνικά καθώς και η κόρη του που απευθύνθηκε στον Τσάρο της Ρωσίας με επιστολή στα ελληνικά. Ανάλογη ήταν και η στάση του *Ματθαίου Μπασαράμπ* (1632-1654) πρίγκηπα της Βλαχίας^[35]. Ο ίδιος ο *Κωνσταντίνος Μπρανκοβεάνου* που υπήρξε ο τελευταίος και μακροβιότερος εγχώριος πρίγκηπας της Βλαχίας, (1689-1714) που εκτελέστηκε μαζί με τους τέσσερις γιους του από τους Τούρκους επειδή συμμαχίσε με τον Μεγάλο Πέτρο, γνώριζε τα ελληνικά και είχε Έλληνες δασκάλους για τα παιδιά του· ο πρωτότοκος γιος του, Κωνσταντίνος, μετέφρασε στα νεοελληνικά τους *Παράλληλους Βίους* του Πλουτάρχου, που εκδόθηκαν στο Βουκουρέστι το 1704^[36]. Τέλος ένας από τους τελευταίους Ρουμάνους πρίγκηπες της Μολδαβίας, και ο σημαντικότερος Ρουμάνος διανοούμενος της εποχής του, ο *Δημήτριος Καντεμίρ*, που μετά την ήττα του στον πόλεμο με τους Τούρκους το 1711, κατέφυγε στη Ρωσία, μαθητής, του Μελέτιου, του μελλοντικού επισκόπου των Αθηνών έγραφε με μεγάλη ευχέρεια στα ελληνικά^[37].

Η περίφημη ελληνόφωνη Ακαδημία του Βουκουρεστίου ιδρύθηκε μάλλον από τον βοεβόδα *Σερμπάν Καντακουζηνό* (1678-1688)^[38] ενώ το 1776 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πραγματοποίησε την αναδιοργάνωση όλων των σχολείων της Βλαχίας. Σύμφωνα με το διάταγμα του δημιουργούνταν σχολεία και στη ρουμανική και τη

σλαβονική γλώσσα ενώ θεσμοθετούνταν η ειδίκευση των καθηγητών της Ακαδημίας, που έπρεπε να φθάσουν τους εννέα σε αριθμό. Δύο για την ελληνική γραμματική, δύο για τα μαθηματικά, την γεωμετρία, την αστρονομία και ... την ιστορία, ένας για τη φυσική, τη θεολογία, τα λατινικά, τα γαλλικά και τα ιταλικά. Η φυσική έπρεπε να διδάσκεται στα ελληνικά και να έχει ως βάση τον Αριστοτέλη^[39].

Η εθνική συνείδηση των Ρουμάνων αρχίζει να αναπτύσσεται μετά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα κατά τον αρχόμενο 19^ο, όταν ενισχύεται η εκπαίδευση στα Ρουμανικά, εγκαταλείποντας τα σλαβονικά και αντικαθιστώντας σταδιακά τα ελληνικά.

Στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, η ανάπτυξη των πόλεων είχε ως φυσικό αποτέλεσμα την ενίσχυση του αστικού πληθυσμού. Ντόπιοι τεχνίτες και έμποροι έχουν γίνει σημαντικοί παράγοντες της κοινωνικής ζωής και αποδύονται σε έναν ενεργητικό αγώνα ενάντια στα φεουδαλικά στοιχεία.

Αυτό που αναδεικνύεται τώρα στο προσκήνιο, δεν είναι πλέον όπως κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, η ορθόδοξη συνείδηση, σύμφωνα με την οποία η ελληνική γλώσσας και πολιτισμός θα έπρεπε να υποστηριχθούν ως εργαλεία για την άμυνα της ορθοδοξίας. Η αποδυνάμωση της ορθόδοξης συνείδησης και η ενίσχυση της εθνικής συνείδησης όπως ήταν λογικό κλόνησε την Ελληνική επιρροή και ενδυνάμωσε το ρεύμα της ενίσχυσης της ρουμανικής γλώσσας και πολιτισμού. Τα πρώτα σχέδια για ένα ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα στη ρουμανική γλώσσα, που σκόπευαν να αντικαταστήσουν την εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα, χρονολογούνται από το 1817^[40].

Έτσι θα δημιουργηθεί η πρώτη ανώτερη ρουμανική σχολή του *Γκεόργκι Λαζάρ* η οποία θα μείνει η μοναδική ανώτερη σχολή μετά την επανάσταση του '21 και το κλείσιμο της ελληνικής σχολής από τους Τούρκους. Παρ' όλα αυτά ακόμα και το 1831 στο πρόγραμμα των ρουμανικών σχολείων θα συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο τα αρχαία αλλά και τα νέα ελληνικά^[41].

Η προφανής λοιπόν οικονομική, πολιτική, και κυρίως πνευματική υπεροχή του ελληνικού στοιχείου ιδιαίτερα στα Ανατολικά Βαλκάνια, Μολδοβλαχία, Βουλγαρία, Μαύρη Θάλασσα, παράλληλα με τους συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολικής Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, αποτελούσε τη βάση του οικουμενισμού και του βαλκανικού οράματος τόσο του Ρήγα, όσο και της «Φιλικής Εταιρείας» στη συνέχεια, που στην πραγματικότητα προσπάθησε να κάνει πράξη το όραμα του Ρήγα.

Δεδομένης λοιπόν της παρουσίας εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων στην Αυστροουγγαρία, τα Βαλκάνια και τη Μαύρη Θάλασσα, μέχρι τη Νότια Ρωσία, οι Έλληνες επιθυμούσαν τη διατήρηση της γεωπολιτικής ενότητας αυτού του χώρου. Είτε υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία, –οι πλέον τουρκόφρονες Φαναριώτες, κληρικοί και λόγιοι–, είτε ως αυτόνομη περιοχή υπό την σκέπη της Ρωσίας, –όπως ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης ή ορισμένοι Πατριάρχες και κληρικοί όπως ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας– είτε στην επαναστατική εκδοχή του Ρήγα ή της *Φιλικής* ως μια νέα ελληνική δημοκρατία, η οποία όμως θα προσέφερε ισονομία και δημοκρατικά δικαιώματα σε όλους τους πολίτες της, είτε σιγά-σιγά, από την περίοδο της Φιλικής και μετά, ως «Βαλκανι-

Διακρίνουμε λοιπόν δύο επάλληλα στοιχεία στην πολιτική σκέψη και την πνευματική συγκρότηση του Ρήγα. Το ένα είναι το γεγονός της ήδη συγκροτημένης, από αιώνες, νεώτερης *ελληνικής εθνικής ταυτότητας*, που τον οδηγεί να θεωρεί ως επίκεντρο των επαναστατικών του αποπειρών και ως φορείς της εξέγερσης κατ' εξοχήν τους Μανιάτες, τους Σουλιώτες, την Πελοπόννησο, και εκεί θέλει να στείλει τα κιβώτια με τα βιβλία που έχει τυπώσει, δηλαδή στο εθνικό κέντρο του νέου ελληνισμού, και από την άλλη το πιο πρόσφατο στρώμα της νέας οικουμενικότητας που είχε προσφέρει στον ελληνισμό η οθωμανική πραγματικότητα.

Αυτά τα δύο στοιχεία, εξ ίσου υπαρκτά, θα θελήσει να συναρθρώσει σε ένα ενιαίο πρόγραμμα, και θα επιχειρήσει να βάλει σε κίνηση με τη βοήθεια κάποιου εξωγενούς από μηχανής Θεού. Ο Ναπολέοντας και η Γαλλική επανάσταση θα του προσφέρουν αυτό το ελλείπον υπομόχλιο, για ένα τόσο μεγαλεπήβολο σχέδιο, κατά τον ίδιο τρόπο που εικοσιπέντε χρόνια αργότερα οι ρωσικές δυνάμεις θα προσφέρουν τον ίδιο φανταστικό μοχλό στη Φιλική εταιρεία και την Επανάσταση του '21.

Εξάλλου η συμμετοχή των Βαλκανίων –ιδιαίτερα των Ρουμάνων και των Βουλγάρων– στην Επανάσταση ήταν πραγματική και ουσιώδης. Και αν γνωρίζουμε τον *Βλαδιμηρέσκου* και τον στρατό των Ρουμάνων αγροτών στη Ρουμανία, ξέρουμε λιγότερα για τη συμμετοχή των Βουλγάρων στη Φιλική Εταιρεία, στην εξέγερση στη Μολδοβλαχία, αλλά ακόμα και στην επανάσταση της Νοτίου Ελλάδας. Ένας από τους επιφανέστερους Φιλικούς, ο *Αθανάσιος Βογορίδης* ήταν βουλγαρικής καταγωγής (το πατρικό του όνομα ήταν *Νάτσκο Στογιάν Μπογκόροφ*), και όπως αναφέρει ο *Κ. Λεβίδης* στην εφημερίδα *Ελπίς*, της 21ης Ιουνίου 1860 κατήχησε και τον ίδιο και πολλούς άλλους, ενώ συμμετείχε με τον *Φαρμακίδη* και τον *Κοκκινάκη* στην έκδοση του *Λογίου Ερμού*^[43]. Άλλο επιφανές στέλεχος της Φιλικής, ήταν και ο *Δημήτρης Βατικιώτης*, αρχηγός της λεγόμενης των ένοπλων Βουλγάρων του ρωσικού στρατού (η οποία αριθμούσε χιλιάδες μαχητών)^[44], στο Τομάροβο της Βεσσαραβίας, ο οποίος κατηχήθηκε ήδη το 1817 και είχε κατηχήσει πολλούς αξιωματικούς του σώματος. Ο Βατικιώτης παρόλο που ήταν ελληνικής καταγωγής ήταν ο αναγνωρισμένος «Αρχηγός όλων των Βουλγάρων» και ο πρόωρος θάνατός του, το 1819, αποτέλεσε βαρύ πλήγμα για τα επιγενέστερα σχέδια μιας παμβαλκανικής εξέγερσης^[45]. Στο Τίρνοβο, επικεφαλής της Εταιρίας ήταν ο μητροπολίτης *Ιωαννίκιος*, ο οποίος εκτελέστηκε από τους Τούρκους το 1821 με την έναρξη της επανάστασης^[46].

Ίσως πιο χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή εκατοντάδων Βουλγάρων αγωνιστών στα επαναστατικά γεγονότα της νότιας Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Νικολάι Τοντόροφ:

Τα ντοκουμέντα που υπάρχουν συνηγορούν σημαντικά για το μεγάλο αριθμό ανώτερων και ανώτατων στρατιωτικών, Βουλγάρων, που θυσιάσαν τη ζωή τους στο βωμό της ελληνικής ελευθερίας. Ακόμη και μια φευγαλέα ματιά θα μας πείσει γι' αυτό. Μπορούμε να αναφέρουμε τα ονόματα των στρατηγών Χατζή Χρήστου, διοικητή του ιππικού και Αγγέλου Γάτζου, του Καραγεώργη Βούλγαρη, του Χατζή Στέφανου Βούλγαρη (από την Κωνσταντινούπολη), του Γιάνκου Βούλγαρη (από τη Φιλιππούπολη), του χιλίαρχου Αθανάσιου

Βούλγαρη από το Μαλέσεβο, του Αγγέλου Σοφιανού, του Δανιήλ Βούλγαρη, του Ηλία Βούλγαρη, του Πέτρου Βούλγαρη (πού σκοτώθηκε το 1825), του Χατζή Στάικου Βούλγαρη, των εκατόνταρχων Αθανασίου Ντεμιρή, Χατζή Ιωάννου από τη Στρούμιτσα, Χρήστου Μπαϊρακτάρη, πολλών διμοιριτών και υπαξιωματικών^[47].

Για τον παμβαλκανικό χαρακτήρα του κινήματος της Μολδοβλαχίας συνηγορούν και οι εθνικότητα των συμμετασχόντων σε αυτό, όπως συνάγεται από τον κατάλογο των διαφυγόντων Φιλικών στη Ρωσία μετά την ήττα της επανάστασης. Από το σύνολο των αναφερόμενων ως δυνάμεων των επαναστατικών στρατευμάτων του Υψηλάντη, 7.000 ανδρών περίπου^[48], καταγράφηκαν ως φυγάδες 1.000. Από αυτούς αναφέρονται ως Έλληνες 503, Μολδαβοί 199, Βλάχοι 9, Βούλγαροι 132, Σέρβοι 72, Ρώσοι 16, Ουκρανοί 15, Αλβανοί 7, Τσιγγάνοι 6, Ούγγροι 4, Πολωνοί 4, Δαλματοί 4, Βόσνιοι 2, Μαυροβούνιοι 2, Γάλλοι 3, Ιταλοί 3, κλπ.^[49]

Ωστόσο η επανάσταση στη Μολδοβλαχία θα αποτύχει και θα καταδειχθούν εν τοις πράγμασι τα όρια αυτού νέου «ελληνικού» βαλκανικού οικουμενισμού. Οι δυνάμεις του ελληνισμού της Μολδοβλαχίας ήταν ικανές να προκαλέσουν το ξέσπασμα μιας επανάστασης που αφορούσε κυρίως τον ελληνικό πληθυσμό και μικρό μέρος του ρουμανικού και του βουλγαρικού, αλλά δεν είχαν τη δύναμη να στηρίξουν μια μακρόχρονη και νικηφόρα σύγκρουση, όπως θα γίνει στην Πελοπόννησο, τη Ρούμελη και τα νησιά. Ακριβώς διότι ο ελληνισμός ήταν μειοψηφία και μόνο μια κοινή επανάσταση με τους Ρουμάνους θα είχε δυνατότητες επιτυχίας. Όμως ο ρουμανικός λαός δεν είχε φθάσει στο σημείο της επαναστατικής έκρηξης. Η Φιλική Εταιρεία ήταν μια κατ' εξοχήν ελληνική συνωμοτική εταιρεία, έστω και εάν τους τελευταίους μήνες πριν την έκρηξη της επανάστασης έγιναν μέλη της και αρκετοί άλλοι Βαλκάνιοι και Ρουμάνοι όπως ο Βλαδιμηρέσκου^[50], ενώ όλοι οι σύντροφοι του Ρήγα που τον ακολούθησαν στο μαρτύριο ήταν Έλληνες. Το εγχείρημα της Φιλικής, η επανάσταση στη Μολδοβλαχία, είχε ως μοναδική προϋπόθεση για την ευόδωσή της, την επέμβαση των ρωσικών στρατευμάτων, την οποία προσπάθησε ανεπιτυχώς να προκαλέσει^[51]. Κατά τον ίδιο τρόπο και η ευόδωση του αντίστοιχου εγχειρήματος του Ρήγα είχε ως προϋπόθεση τη γαλλική επέμβαση στην Ανατολή.

Όμως, όχι μόνον ο Βοναπάρτης δεν διέλυσε την Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως ήλπιζε ο Ρήγας και ο Κοραΐς, αλλά αντίθετα πολύ σύντομα η Γαλλία επανήλθε στην παραδοσιακή φιλοτουρκική πολιτική των Βουρβόνων. Και η ειρωνεία της ιστορίας, με τραγικές συνέπειες για τη μοίρα του ελληνισμού, είναι πως αυτό που αποτελούσε την επαναστατική προσδοκία του Ρήγα, θα αποτελέσει το υπόβαθρο για την *κατάρρευση* της ανάλογης απόπειρας της Φιλικής Εταιρείας, μόλις 25 χρόνια μετά! Διότι η ανάδυση της επαναστατικής Γαλλίας στο προσκήνιο των Ευρωπαϊκών πραγμάτων μέχρι το 1815 θα αποτελέσει τη βάση για τη σύμπληξη της Ιεράς Συμμαχίας και την επικράτηση της «γραμμής Μέττερνιχ» στο ζήτημα της «ακεραιότητας» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και όμως ο Ρήγας που είχε προαναγγείλει από 1790 την έκδοση του *Πνεύματος των νόμων* του Μοντεσκιέ, το οποίο είχε μεταφράσει, πρέπει να γνώριζε όχι μόνο το «ανθελληνικό παραλήρημα» του μεγάλου Γάλλου στοχαστή είτε από το πρωτότυπο είτε από την ελληνική μετάφραση

του Γεωργίου Εμμανουήλ που ήδη κυκλοφορούσε^[52], αλλά και τις θέσεις του υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας:

Η τουρκική αυτοκρατορία βρίσκεται σήμερα σε ανάλογο βαθμό αδυναμίας με αυτόν στον οποίον βρίσκονταν οι Έλληνες. Αλλά θα επιβιώσει για πολύ καιρό. Γιατί οποιοσδήποτε ηγεμόνας θέσει σε κίνδυνο αυτή την αυτοκρατορία, συνεχίζοντας τις κατακτήσεις του, οι τρεις εμπορικές δυνάμεις της Ευρώπης, γνωρίζουν πολύ καλά τα συμφέροντά τους και θα αναλάβουν αμέσως την υπεράσπισή της. [Έτσι, τα σχέδια κατά του Τούρκου, όπως αυτά που μπήκαν σε εφαρμογή από τον Πάπα Λέοντα Χ', σύμφωνα με τα οποία ο Αυτοκράτορας θα εξεστράτευε μέσω της Βοσνίας στην Κωνσταντινούπολη, ο βασιλιάς της Γαλλίας, μέσω της Αλβανίας και της Ελλάδας, και άλλοι ηγεμόνες θα ξεκινούσαν από τα λιμάνια τους, αυτά τα σχέδια το επαναλαμβάνω δεν ήταν σοβαρά, ή έγιναν από ανθρώπους που δεν έβλεπαν το συμφέρον της Ευρώπης.]^[53]

Ο διαφωτιστής Μοντεσκιέ, ο ιδεολογικός πρόδρομος της Γαλλικής Επανάστασης, σε ανύποπτο χρόνο διατυπώνει το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αγνοώντας την καταπιεστική φύση του καθεστώτος της, επί τη βάση των κρατικών γαλλικών συμφερόντων, δόγμα που θα κατευθύνει τη γαλλική πολιτική από την εποχή του *Φραγκίσκου Α' (François I, 1494-1547)*, ο οποίος συμμάχησε με τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή, έως τον... Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Και είδαμε αναλυτικά την ειλικρινή και διεισδυτική αποτίμηση της δυτικής –και γαλλικής– πολιτικής από τον Γάλλο διπλωμάτη Ωγκύστ ντε Ζασώ. Οι καθεστωτικές αλλαγές και οι επαναστάσεις στη Γαλλία ελάχιστα θα επηρεάσουν αυτή τη σταθερά της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής. Ίσως ο Ρήγας έλπιζε πως η μεγάλη γαλλική επανάσταση θα ανέτρεπε αυτές τις γεωπολιτικές σταθερές.

Εν τέλει λοιπόν, ο «μεγάλος ασθενής», τον οποίο Ρωσία και Αυστρία προετοιμάζονταν να διαμελίσουν, θα διασωθεί εξ αιτίας μιας επανάστασης που κήρυττε ακριβώς τις αντίθετες αξίες από εκείνες που χαρακτήριζαν το Οθωμανικό οικοδόμημα^[54]!

Το όραμα μιας βαλκανικής υπερεθνικής επανάστασης, έστω και με υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, θα αποδειχθεί ουτοπικό. Και όχι μόνον ή απλώς, όπως γράφαμε παλαιότερα, διότι «εισήχθη στην περιοχή μας» από την δυτική Ευρώπη η εθνοκρατική λογική, η οποία και εν τέλει κυριάρχησε, αλλά διότι η «οικουμενική» φάση της Οθωμανικής κυριαρχίας δεν μπόρεσε εν τέλει να αναστρέψει ολοκληρωτικά μηχανισμούς εθνικής διαμόρφωσης και εθνικής διαφοροποίησης των βαλκανικών εθνών, που είχαν εγκαινιαστεί πολλούς αιώνες πριν, ίσως και πριν από εκείνες της δυτικής Ευρώπης. Και οι νεώτεροι Έλληνες δεν διέθεταν την αφομοιωτική ικανότητα να συγκροτήσουν ένα διευρυμένο ελληνικό έθνος, το οποίο θα περιελάμβανε και ένα μέρος των λοιπών Βαλκανίων, ευρισκόμενοι οι ίδιοι κάτω από την Οθωμανική κατοχή. Εξ άλλου η ίδια η γεωγραφία των Βαλκανίων δεν ευνοούσε κάτι τέτοιο, γι' αυτό και ήδη από την ύστερη Βυζαντινή εποχή θα αρχίσει ο διαμελισμός των Βαλκανίων.

Οι Έλληνες έμποροι, οι Φαναριώτες, οι λόγιοι στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη δεν είχαν ρίζες στην

εγχώρια παραγωγή – γενικότερα οι Έλληνες δεν διέθεταν πληθυσμούς ριζωμένους στην αγροτική και τη βιοτεχνική παραγωγή– και όπου δοκίμασαν να αποκτήσουν όπως στη Μοσχόπολη, εξοντώθηκαν από το οθωμανικό σύστημα. Οι Έλληνες της βαλκανικής διασποράς κινούνταν στην επιφάνεια των ανταλλαγών, της διοίκησης, της εκπαίδευσης. Και μια μακρόχρονη επανάσταση μπορούσε να διεξαχθεί μόνο με τη συμμετοχή, την επιμονή, τις θυσίες των λαϊκών μαζών, της αγροτιάς πριν απ’ όλους, γι’ αυτό και η Ελληνική επανάσταση θα συνεχιστεί μέχρι το τέλος στη Νότια Ελλάδα και τα νησιά.

Οι «καρβουνοσακούλες»

Όπως τονίσαμε στην εισαγωγή της μελέτης μας ανάλογα με την εποχή, την ιδεολογική και πολιτική συγκυρία, φωτίζονται διαφορετικές πλευρές ενός έργου, που παρά την πολύ σύντομη ενεργή εκδοτική και πολιτική δραστηριότητα του Βελεστινλή (από το 1790-91 έως το 1798), πρόλαβε κι’ όλας να είναι πολύπλευρο και συνθετικό: εκδότης, διαφωτιστής, συγγραφέας, συνωμότης, επαναστάτης και μάρτυρας. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ο Ρήγας, και απολύτως φυσιολογικά, ήταν σχεδόν αποκλειστικά ο πρόδρομος, ο μάρτυρας της εθνικής ιδέας, ο συγγραφέας του *Υμνου Πατριωτικού*, του *Τι καρτερείτε* και προπαντός του *Θούριου* που βρισκόταν στα χείλη όλων των Ελλήνων. Κατά ένα μεγάλο μέρος του δεύτερου ημίσεως του 19^{ου} αιώνα, πριν αρχίσει η διαμάχη για το Μακεδονικό, θα γίνει ο απόστολος και ο πρόδρομος της Βαλκανικής ιδέας, της «Βαλκανικής Ομοσπονδίας», που θα συνεγείρει τον Παναγιώτη Πανά, τον Ανδρέα Ρηγόπουλο και τόσους άλλους δημοκράτες και επαναστάτες. Το ίδιο θα συμβεί και πάλι στο Μεσοπόλεμο, χωρίς όμως ποτέ να χάσει την ταυτόχρονη ιδιότητα του *Έλληνα* πρωτομάρτυρα της Επανάστασης^[55]. Ακριβώς γι’ αυτό ο Κορδάτος, στη «μακεδονική» φάση του ΚΚΕ^[56], θα τον ανακηρύξει, όπως δείξαμε, «πρόδρομο του ελληνικού ιμπεριαλισμού στα Βαλκάνια», διότι ο Ρήγας όντως έβλεπε μια ελληνική πρωτοκαθεδρία στην κοινή βαλκανική προσπάθεια που οραματιζόταν. Το 1945 όμως, όταν η ελληνική Αριστερά θα έχει αναβαπτιστεί στην Αντίσταση και θα έχει ηγηθεί στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, ενώ θα προωθείται το αίτημα μιας υπό σοσιαλιστική ηγεσία Βαλκανικής ομοσπονδίας, ο Κορδάτος θα... ξαναγράψει το ίδιο βιβλίο, επιμένοντας πλέον σε θετική αποτίμηση του Ρήγα.

Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα ο Ρήγας θα παραμένει σύμβολο της Αριστεράς, ως εκφραστής μιας ριζοσπαστικής δημοκρατικής αντίληψης και φορέας ενός πνεύματος βαλκανικής συνεννόησης, – τη στιγμή που η Δεξιά θα επικεντρώνει στον σλαβικό κίνδυνο και ο Ρήγας θα είναι απλώς ο πρωτομάρτυρας της «εθνικής επανάστασης».

Κανείς ωστόσο δεν είχε διανοηθεί να αποτολμήσει μια συνολική *στρέβλωση* του Ρήγα όμοια με εκείνη που θα πραγματοποιήσουν οι αποδομιστές της μεταπολιτευτικής περιόδου. Από κείμενο σε κείμενο, από μελέτη σε μελέτη, από βιβλίο σε βιβλίο, ο Ρήγας μεταβάλλεται σταδιακά σε έναν απλό οπαδό των Δυτικών Φώτων, εμμανή της Γαλλικής Επανάστασης, αγνωστικιστή, οικουμενιστή χωρίς εθνική ταυτότητα, που απλώς

προπαγάνδιζε την «αδελφοσύνη των λαών», ακόμα και με τους Τούρκους κατακτητές, ιδεοτυπικό σύμβολο μιας εθνοαποδομητικής ιστοριογραφίας, όπου η ελληνικότητά του αντιπαράκειται στο βαλκανικό όραμα του, και την οικουμενικότητα της αντίληψής του. Διότι βέβαια ο «τουρκοφάγος» Κολοκοτρώνης, ο «εθνοκεντρικός» Μακρυγιάννης, ή ο Καραϊσκάκης με την διαβόητη πυραμίδα του, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ανάλογα σύμβολα. Γι' αυτό θα χαθούν από το προσκήνιο της «νέας ιστοριογραφίας» της μεταπολίτευσης, και τη θέση τους θα καταλάβουν σταδιακά οι λόγιοι και συναφώς μια «κλόγια εκδοχή» του ίδιου του Ρήγα. Πλέον δεν πρόκειται για την εποχή της Παλιγγενεσίας αλλά εκείνη του «Διαφωτισμού»... Οι «γραφιάδες» έπαιρναν την εκδίκησή τους από τους αγωνιστές! Θα πρέπει να αμβλυνθούν οι αγωνιστικές διαστάσεις του Ρήγα, να διογκωθεί η σημασία του μεταφραστικού του έργου, να υποτιμηθεί ή να αμφισβητηθεί η σημασία άλλων εκδόσεων του (όπως εκείνη του «Αγαθάγγελου»), να «ξεχαστεί» η προτεραιότητα της επαναστατικής του πρακτικής και του μαρτυρίου του· να υποβαθμιστεί η σημασία της επαναστατικής ανατροπής την οποία προετοίμαζε καθώς και το πνευματικό μέγεθος και ο ρόλος των «εν όπλοις» συντρόφων του □ να σμικρυνθεί το ειδικό βάρος της απεύθυνσης στα λαϊκά στρώματα –κατ' εξοχήν με τα επαναστατικά του άσματα □ εν τέλει να αποκρυσταλλωθεί η συνθετικότητα της μορφής και του έργου του.

Ο Ρήγας υπήρξε ένα μετέωρο, μια επαναστατική έκλαμψη που άστραψε για ένα απειροελάχιστο χρονικό διάστημα –η ανατρεπτική επαναστατική του δράση, καθεαυτή, διήρκεσε μόλις λίγους μήνες– και όμως πρόλαβε να φωτίσει εκτυφλωτικά την οδό της ελληνικής παλιγγενεσίας: το επαναστατικό σχέδιο του, μιας ελληνικής και συνάμα παμβαλκανικής επανάστασης, θα επιχειρήσει να κάνει πράξη η Φιλική Εταιρεία, στο Σύνταγμά του θα στηριχθούν, εν πολλοίς, τα πρώτα ελληνικά συντάγματα της ανεξαρτησίας, τα τραγούδια του θα ψάλλουν οι αγωνιστές του '21.

Με το συνθετικό του έργο επιχειρήσει να υπερβεί τον «καημό της ρωμιοσύνης», τη διάσπαση, το σκόρπισμα, τις εγγενείς αποκλίσεις μιας τραγικής ιστορικής μοίρας. Και όμως με το αδόκητο, αφηνίδιο τέλος του, θα υποκύψει και αυτός στην ίδια αδήριτη διαλεκτική – το έργο του θα μείνει εξ ίσου ανολοκλήρωτο, όπως ανολοκλήρωτο θα παραμένει μέχρι σήμερα το γένος των Ελλήνων. Ακριβώς γιατί το γένος δεν όριζε τη μοίρα του, ακόμα και τους ρυθμούς της ίδιας του της παλιγγενεσίας, θα επιχειρήσει να χρησιμοποιήσει αλλότρια όπλα, την «συγκυρία», όπως θα κάνουν τόσοι και τόσοι μετά από αυτόν, μέχρι το 1922 □ θα επιχειρήσει να χρησιμοποιήσει τον Βοναπάρτη ως όργανο του πεπρωμένου του γένους, και θα υποκύψει θύμα της τευτονικής αναληγής και της οθωμανικής θηριωδίας. Ως εάν ήθελε, ακόμα και με τον θάνατό του να ορίσει τις δύο συντεταγμένες του καημού της ρωμιοσύνης, αυτό που θα τονίσει ο Διονύσιος Σολωμός στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*: «τόπ' Άγγλου, Γάλλου νοῦς, βόλι Τουρκιάς/πέλαγο μέγα πολεμᾶ, βαρεῖ τὸ καλυβάκι».

Για τον Σολωμό, αλλά και τον Κάλβο, έχει αναφερθεί συχνά πως δεν κατόρθωσαν να γράψουν ένα μεγάλο έργο. Και οι δύο θα μείνουν αποσπασματικοί, ο Σολωμός θα αφήσει ατελείωτους τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους», ο Κάλβος θα σιωπήσει από τα 34 χρόνια του. Ο Νικόλας Κάλας, μάλιστα, θα γράψει για το

θέμα αυτό ίσως σε μια από τις πιο σφαιρικές κριτικές αποφάνσεις του: «Ο Σολωμός είχε μάλλον αδύνατη ποιητική φλέβα –μας έδωσε μόνο κάτι ωραία λυρικά τραγούδια– όσο για τον Κάλβο,... ο πατριωτισμός του είναι πολύ διανοητικός και ατομικιστικός για ένα αίσθημα τόσο μαζικό όπως είναι ο πατριωτικός ενθουσιασμός»^[57]. Για άλλη μια φορά φαίνεται πως ο Γεώργιος Σεφέρης έλυσε το «μυστήριο» πολύ πιο αποτελεσματικά: «Μπορούμε να στοχαστούμε πολλά για τη μοίρα της φυλής και του ελληνικού λόγου, όταν λογαριάσουμε ότι, σε μια ορισμένη στιγμή που το Γένος αρχίζει να βγαίνει από έναν μεγάλο ύπνο, τα έργα δύο μοναδικών ποιητών είναι σημαδεμένα από κάτι τέτοιες καρβουνοσακούλες»^[58]. Με τις «καρβουνοσακούλες» –εξηγεί ο Σεφέρης– εννοεί τα μαύρα χάσματα στον Ουρανό, σύμφωνα με μια αυστραλιανή παράδοση, δηλαδή τα «μαύρα χάσματα» στην διαμόρφωση του γένους. Ο Σολωμός και ο Κάλβος θα εξοντωθούν ποιητικά από την αδυναμία της Ελλάδας να «αντέξει» μια υψηλή ποίηση, και όχι βέβαια επειδή ο Σολωμός είχε «αδύνατη ποιητική φλέβα», όπως υποστηρίζει ο Κάλας, το αντίθετο μάλιστα. Το επαναστατικό όραμα του Ρήγα Βελεστινλή θα παραμείνει ανολοκλήρωτο και ο ίδιος ο εμπνευστής του δεν θα προλάβει έστω να δοκιμάσει να το θέσει σε εφαρμογή, όχι γιατί δεν διέθετε τη συνθετική και αγωνιστική δυνατότητα και διάθεση για κάτι τέτοιο, αλλά διότι η μοίρα μας για οκτώ αιώνες, έως σήμερα, ορίζεται από αυτή τη συνθήκη του *συνόρου* δύο κόσμων και συνθλιβόμαστε ανάμεσά τους.

Ο Βελεστινλής και η Φιλική Εταιρεία δοκίμασαν να μεταβάλουν αυτό που σήμερα έγινε σύνορο, σε *οικουμένη*, ό,τι δηλαδή υπήρξε για πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια, μέχρι και το Βυζάντιο, ο ελληνικός κόσμος. Γι' αυτό στοχοθέτησαν την συμπερίληψη όλου του βαλκανικού χώρου, με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, τη φυσική του πρωτεύουσα, στο επαναστατικό τους σχέδιο. Όμως οι «καρβουνοσακούλες» ήταν πάρα πολλές –μαύρες τρύπες, δημογραφικές, οικονομικές, πνευματικές και προπαντός ο όγκος δύο μεγάλων κόσμων, «πέλαγο μέγα πολεμᾶ, βαρεῖ τὸ καλυβάκι». Γι' αυτό ανολοκλήρωτο θα μείνει το όραμά του, ανεκπλήρωτο, πριν καν αρχίσει να μπαίνει σε εφαρμογή, το διάβημά του. Ως μια πρόκληση εσαεί στους Έλληνες –αλλά και τους λοιπούς Βαλκανίους– όσο συνεχίζουν να υπάρχουν, να λύσουν κάποτε θετικά στον «καημό της ρωμοσύνης», τον καημό των λαών της Βαλκανικής. Εξ άλλου, αυτός, με τον ένα ή άλλο τρόπο, κάποτε θα λυθεί, είτε *αρνητικά*, με την εξαφάνιση, την απορρόφηση μας από τους δύο αυτούς κόσμους, που μέχρι σήμερα όρισαν την τραγικότητα, το ανολοκλήρωτο των προσπαθειών μας, είτε επί τέλους θετικά, ως ανασυγκρότηση ενός έστω σμικρμένου αλλά επί τέλους αυτόνομου συλλογικού υποκειμένου.

Γι' αυτό ο Ρήγας Βελεστινλής παραμένει αξεπέραστος, το εμβληματικό και ταυτόχρονα ανολοκλήρωτο πρόταγμα του νεότερου ελληνισμού. Γι' αυτό γυρνάμε και ξαναγυρνάμε κοντά του, γι' αυτό μας γοητεύει με έναν συχνά δυσεξήγητο τρόπο η φυσιογνωμία του, διότι αποτελεί το πρόσωπο, –διαχρονικό και στις μέρες μας τραγικό– του ελληνισμού, Έλληνας, Βαλκάνιος, οικουμενικός.

[1] Η Οδησός που δημιουργήθηκε το 1794 κατοικήθηκε αρχικά από 900 Έλληνες κατοίκους. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Ο ελληνισμός της διασποράς» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 231-243.

- [2] Απόστολος Βακαλόπουλος *Ιστορία του Νέου ελληνισμού, τόμος Ε, 'Η μεγάλη ελληνική επανάσταση (1821-1829), Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, σ. 43
- [3] Ήδη το 1479 έγγραφο του Συμβουλίου των Δέκα στην Βενετία υπολογίζει τους Έλληνες σε 4-5 χιλιάδες, (Βλ. Ν. Μοσχονάς, «Ελληνικές παροικίες κλπ.», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ι, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 238-245) ενώ τους δύο επόμενους αιώνες θα ξεπεράσουν τους 10.000.
- [4] Βλέπε στον Απόστολο Βακαλόπουλο και τον Γιάννη Κορδάτο για την οικονομική εξέλιξη και στους Δημαρά, Κιτρομηλίδη, Αγγέλου, για την εξέλιξη της παιδείας *ό.π.*
- [5] Απόστολος Βακαλόπουλος *Ιστορία του Νέου ελληνισμού, τόμος Δ' Τουρκοκρατία (1669-1812)*, σ. 262, 3, Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, 7^η έκδοση, Αθήνα 1998, σσ. 50, 51 κλπ.
- [6] Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία – αναμνηστικών τέχνης επί τη εκατονταετηρίδι*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 284.
- [7] Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, *ό.π.* σσ. 283-284.
- [8] Τάσος Βουρνάς (επιμ.) *Φιλική Εταιρεία, Α Παράνομα Ντοκουμέντα, Β. Απομνημονεύματα Αγωνιστών (Ε. Ξάνθος – Γ. Λεβέντης)*, Εκδ. Τ. Δρακόπουλου, Αθήνα 1965, σελ. 17.
- [9] Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, *ό.π.* σσ. 38-41.
- [10] Βλ. Τ. Βουρνάς (επιμ.), *Φιλική Εταιρεία, Παράνομα ντοκουμέντα, Απομνημονεύματα αγωνιστών (Εμ. Ξάνθος-Γ. Λεβέντης)*, Τ. Δρακόπουλος, Αθήνα χχ., σελ 14.
- [11] Τάσος Βουρνάς *ό.π.* σελ 14
- [12] Βλ. Αναστ. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τόμ. 5^{ος}, σσ. 184,190-195.
- [13] Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, *ό.π.* σσ. 38-41.
- [14] Στις 14 Δεκέμβρη 1825 ξέσπασε στη Ρωσία η εξέγερση των Δεκεμβριστών. Οι Δεκεμβριστές ήταν Ρώσοι επαναστάτες προερχόμενοι από την τάξη των ευγενών που δοκίμασαν με ένοπλο κίνημα, ανεπιτυχώς, να εμποδίσουν την άνοδο Νικολάου Β΄ στον θρόνο και να πραγματοποιήσουν μια ευρύτατη κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση.
- [15] Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1986 από επιστολή του Αλεξάνδρου στον Α.. Ν. Γκαλίτσιν
- [16] Η συνάφεια με τους Δεκεμβριστές – όπως ο στρατηγός *Ορλώφ* που ήταν επικεφαλής των ρωσικών στρατευμάτων του Νότου– υπήρξε ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Υψηλάντης και η Φιλική κήρυξαν αρχικά την επανάσταση στις ηγεμονίες. Ο Υψηλάντης υπολόγιζε το πιθανό πέρασμα του Προύθου από τον ρωσικό στρατό με επικεφαλής τον Ορλώφ, ενώ το 32^ο Σύνταγμα Κυνηγών ήταν έτοιμο να περάσει τον Δούναβη. Ο στρατηγός *Ραγέφσκι*, ήρωας του γαλλορωσικού πολέμου του 1812 είχε από το 1818 τον Νικόλαο Υψηλάντη υπασπιστή του και ο διοικητής της μεραρχίας, *Ορλώφ*, σημαίνων Δεκεμβριστής ήταν γαμβρός του □τέλος ο συνταγματάρχης *Β.Φ. Ραγέφσκι* ήταν ένας από τους ηγέτες των Δεκεμβριστών που προετοίμαζε την συμμετοχή του στρατού στο πλευρό των Φιλικών. [Βλέπε Νικολαΐ Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821*, Gutenberg, Αθήνα 1982 σελ. 96 και Ι. Ιοββα, *ο.π.* σσ. 54-75.]
- [17] Ο *Πάβελ Πεστέλ*, υπασπιστής του στρατηγού Βιτγκενστάϊν, επικεφαλής των Δεκεμβριστών του Νότου, ο οποίος γνώριζε και τα ελληνικά, επεξεργάστηκε ένα σχέδιο για το πολιτικό και πολιτειακό καθεστώς των απελευθερωμένων Βαλκανίων, το οποίο αποτελεί άμεση συνέχεια των σχεδίων του Ρήγα: θα συγκροτούνταν αυτόνομες αλλά ενοποιημένες ομόσπονδες περιοχές. «Πρόθεση των Ελλήνων» γράφει «σε περίπτωση που θα πετύχουν, είναι ο σχηματισμός ομόσπονδης δημοκρατίας παρόμοιας με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Η ομοιότητα δεν θα βρίσκεται μόνο στην ανώτατη εξουσία αλλά στο ότι η κάθε ξεχωριστή περιοχή... θα ενεργεί από κοινού με τις υπόλοιπες μόνο για τις γενικές κρατικές υποθέσεις». Βλ. Τοντόρωφ, *ό.π.* σ. 99 και Ιοββα, *ό. π.*
- [18] Βλ. Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναυπλία 1834, σ.128
- [19] Μιχάλης Περάνθης, *Ο άλλος Κοραΐς*, Φιλιππότης, Αθήνα 1983, σελ. 21 Βλέπε και Απόστολου Βακαλόπουλου, *ό.π.* τόμος Ε΄ σελ 61, 62, και Ν. Μ. Δαμαλά, *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραΐ*, Αθήναι 1885, τ. 3 σ. 80 και 461.
- [20] Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τόμος 12^{ος}, Βιέννη 1832, ανατύπωση Βιβλιοπωλείο Διον. Καραβία, Αθήνα 1996, σελ. 601-2.
- [21] Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος Α, σελ. 7-9.
- [22] Γ. Καραμπελιάς, *Το 1204 και η διαμορφωση του νεότερου ελληνισμού*, *ό.π.*
- [23] Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λεάνδρος Βρανούσης, «Οι σερβικές εκδόσεις της αντίστοιχης περιόδου (1519-1821) είναι μόλις 560, ήτοι το 1/10 περίπου των ελληνικών. Τον 18^ο αιώνα, οπότε αρχίζουν να γίνονται πυκνότερες οι εκδόσεις σερβικών βιβλίων, ο συνολικός αριθμός τους μέσα σε 100 χρόνια φθάνει γύρω στα 400. Την ίδια εποχή όμως 400 περίπου ελληνικά βιβλία έβγαιναν μέσα σε μία δεκαετία! – Κατά τους ίδιους αιώνες τα ρουμανικά βιβλία ήταν λιγότερα και από τα σέρβικα []. Η Βουλγαρική βιβλιογραφία του V. Rogodelon αρχίζει από το 1802 και αναγράφει ως το 1821 μόλις 11 βιβλία.». Λεάνδρος Βρανούσης «Η προϊστορία του ελληνικού τύπου», στο *Εφημερίς*, *ό.π.*, σ. 27
- [24] Ντούσαν Πάντελιτς, *Η εκτέλεση του Ρήγα*, ΕΕΜΦΒΡ, Αθήνα 2000, σ. 98.

- [25] Βλ. Παναγιώτη Κανελόπουλου «Έλληνες και Βούλγαροι», εισαγωγή στο Νικολάι Τοντόρωφ *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821*, Gutenberg Αθήνα 1982, σελ. 45.
- [26] Βλ. Στέφανος Παπαδόπουλος, «Επαναστατικές ζυμώσεις και ανταρσίες των Ελλήνων κατά τα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα», στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδ. Αθηνών, τόμος Ι, σελ. 324-333.
- [27] Βλέπε στο βιβλ. του. *Near Eastern affairs and conditions*, New York, 1932, σ. β6, Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμ.Β' Αθήνα 1936, ανατ. Νότης Καραβίας, Αθήνα 1992, σ. 339, σημ. 2.
- [28] Βλ. Τρύφων, Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Β', Αθήνα 1936, ανατ. Καραβίας, Αθήνα 1992 σσ. 336-338.
- [29] Βλ. Ευσταθίου Ν. Κεκρίδη, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718-1789), ο διδάσκαλος του Γένους*, Εκδ. «Παρουσία», Καβάλα 1991, σελ. 72-73 και Τρ. Ευαγγελίδη, *ό.π.* σελ. 341.
- [30] Φάνη Μιχαλόπουλου, *Μοσχόπολις, Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας (1500-1769)*, Αθήνα 1941, επανέκδοση Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2010, σ. 19.
- [31] Φ. Μιχαλόπουλου, *Μοσχόπολις... ό. π.*, σελ. 20 και Ευσταθίου Ν. Κεκρίδη, «*Η Νέα Ακαδημία της Μοσχόπολεως και η Ακτινοβολία της στον Βαλκανικό Χώρο*», *Μοσχόπολις, Διεθνές Συμπόσιο*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 91, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 92
- [32] Α.Уçi., «Α. Kavalioți, un reprezentant albanais des Lumières», *Studia Albanica* 32, 1966, σσ. 185-196.
- [33] Τα Αλβανικά συνέχισαν να γράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μόνο με την παρέμβαση της Propaganda Fide στα 1855 κατεστράφησαν ακόμα και οι μήτρες των ελληνικών στοιχείων με τα οποία τυπώνονταν τα αλβανικά κείμενα και εισήχθη το λατινικό αλφάβητο.
- [34] Βλ. Τοντόρωφ, *ό.π.* σ. 77 και Φ. Ηλιού, (1988), *Τύφλωσον Κύριε τον Λαό σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίκκολος*, Αθήνα, Πορεία 1988.
- [35] Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, 142, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 4-5.
- [36] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σσ. 6-7.
- [37] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σσ. 7-8.
- [38] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σσ. 22-23.
- [39] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σσ. 46-51.
- [40] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σ. 78.
- [41] Αr. Camariano-Cioran, *Les Académies*, *ό.π.*, σσ. 78-84. Πάντως, παρόλο που οι άρχουσες τάξεις των λοιπών βαλκανικών λαών υπόκεινται σε μια διαδικασία μερικού εξελληνισμού, την ίδια στιγμή οι σλαβόφωνοι επεκτείνονταν σε βάρος των ελληνόφωνων αγροτικών πληθυσμών, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μακεδονίας, δεδομένου ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί μετανάστευαν και εξαστικοποιούνταν ταχύτατα, αφήνοντας το έδαφος ελεύθερο στους σλαβόφωνους που συμπάρευσαν στη σλαβοφωνία ακόμα και ελληνόφωνους αγροτικούς πληθυσμούς.
- [42] Όπως είδαμε πάρα πάνω.
- [43] Αναφέρεται από τον Τ. Βουρνά *ό.π.* σελ. 115.
- [44] Κατά τον Φιλήμονα αρχηγός 14.000 μαχητών, *ό.π.* σελ. 186
- [45] Βλ. Ν. Τοντόρωφ, *ό.π.*, σσ. 74, 83, 84, 87, 115 □ Τ. Βουρνάς *ό.π.* σ. 114 □ Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 186.
- [46] Τ. Βουρνάς *ό.π.*, σ. 115.
- [47] Ν. Τοντόρωφ, *ό.π.*, σ. 168.
- [48] Σε αυτούς δεν περιλαμβάνονται οι 6.000 άνδρες του Βλαδιμηρέσκου.
- [49] Ν. Τοντόρωφ, *ό.π.* σελ. 173
- [50] Βλ. Α. Otetea, «L' insurrection de 1821 dans les Principautés Danubiennes», *Revue Roumaine d' Histoire*, 1962.τ. 1, σσ. 77-98.
- [51] Σύμφωνα με τις συνθήκες που διείπαν το καθεστώς των ηγεμονιών, τα τουρκικά στρατεύματα δεν μπορούσαν να εισέλθουν σε αυτές, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της Ρωσίας. Οι Φιλικοί και ο Υψηλάντης ήλπιζαν λοιπόν πως οι Ρώσοι δεν θα επέτρεπαν την είσοδο των Τούρκων και θα συνέβαινε ένα από τα δύο: είτε, –και το πιο απίθανο–, οι Τούρκοι θα άφηναν την επανάσταση να θριαμβεύσει, είτε –το πιθανότερο– θα παρενέβαιναν προκαλώντας την είσοδο των ρωσικών στρατευμάτων στον πόλεμο. Όμως οι Ρώσοι δεν εμπόδισαν την είσοδο των Τούρκων οι οποίοι και κατέπνιξαν την επανάσταση.
- [52] Βλ. Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1799*, έτος 1795, αριθμ. 216, σελ. 356 κε.: «Τω 1795 μεταφράζεται το έργο του Montesquieu: *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains (1721)*: Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων συντεθείσα παρά του Μοντεσκιού και μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής διαλέκτου, εν Λειψία της Σαξωνίας, 1795. Εν τω προοιμίο γράφονται τα εξής: ‘καθέκαστος, υποθέτω, ηξεύρει, ότι εστάθη ποτέ Γραικικών Βασίλειον (η Βυζαντινή Αυτοκρατορία), ότι ηχημαλωτίσθη και ότι εκ του τότε εσκληρώθημεν, διεσκορπίσθημεν και ευρισκόμεθα εις την κατάστασιν, οπού ευρισκόμεθα.

ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΦΡΑΝΣΙΣΚΟ ΝΤΕ ΜΙΡΑΝΤΑ

- η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση

ΑΞΙΟΝΑΣ Ι: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΟΡΑΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΩΝ

www.academy.edu.gr

Πλην εξέτασέ τις την αρχήν τούτου του Βασιλείου; εξέτασέ τις την πρόοδόν του; εξέτασέ τις τας μεταβολάς του; εξέτασέ τις τέλος πάντων τας αιτίας του αφανισμού του;»

[53] Montesquieu (1721), *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Garnier-Flammarion, 1968, σ. 145. (Μτφρ. από τα γαλλικά, Γ.Κ.)

[54] Εξ άλλου εκατό χρόνια αργότερα η Κεμαλική Τουρκία θα διασωθεί κατ' ανάλογο τρόπο εξ αιτίας μιας ακόμα πιο ριζοσπαστικής επανάστασης, της Ρωσικής. Ήταν φαίνεται στη μοίρα του ελληνισμού να βιώσει με τραγικό τρόπο επαναστάσεις, τις οποίες στο επίπεδο των αξιών και της ιδεολογίας ενστερνίζονταν η πλειοψηφία ή τουλάχιστον μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού, ενώ αντιστρόφως η πιο συντηρητική, αντιδραστική και καταπιεστική Τουρκία, Οθωμανική ή Κεμαλική, θα οφείλει την επιβίωσή της στις δύο ριζοσπαστικότερες επαναστάσεις της Ευρωπαϊκής Ηπείρου!

[55] Βλέπε Αμαντος, Μιχαλόπουλος, κ.λπ.

[56] Όσο δηλαδή από την Κομιντέρν και την Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία, που βρισκόταν κάτω από την βουλγαρική ηγεμονία, θα καταγγέλλονται οι Έλληνες ως ιμπεριαλιστές που κατέχουν τη Μακεδονία.

[57] Νικόλας Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1982, σελ. 56.

[58] Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Πρώτος Τόμος (1936-1947), σ. 210.